
Dr Emil FREUNDLICH

TRAGEDIJA ŽIDOVSKIH OMLADINACA U ZAGREBU

Roden je 6. svibnja 1921. godine u Zagrebu. Školovao se u rodnom Zagrebu, u kojem je u trenutku napada na Jugoslaviju bio student medicine. Pored strahota koje je doživio tokom ratnih godina, koje su preživjeli i njegovi roditelji, vratio se u Zagreb. Studije medicine je okončao po završetku rata, 1948. godine, kao vojni student.

Ubrzo po završetku rata, 1947. oženio se Felicijom (Licikom) Sretnom Klugmann, koja je u Holokaustu izgubila roditelje i brata. Poslije rata, iselio se, sa suprugom, u Izrael, gdje je kao liječnik radio u Jerusalimu, Haifi i Nahariji. Supružnici Freundlich u Jerusalimu su dobili kćerku Ednu.

Živi u Izraelu.

Drugi svjetski rat je počeo za Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine, napadom njemačke vojske. Nakon nekoliko dana njemačke trupe ušle su u Zagreb bez ikakvog otpora, Jugoslavija je bila pobijedena, a na teritoriju Hrvatske proglašena je Nezavisna Država Hrvatska, pod ustaškim režimom.

Vrlo brzo izašli su protužidovski zakoni i naredbe. Ljudi su bili otpušteni sa posla, mnogi istjerani iz svojih stanova. Počela su hapšenja.

Moj otac je bio izbačen iz svog ureda, koji je držao sa još nekoliko drugova. Ali to je bio samo početak, teže stvari su tek čekale.

Bio sam student medicine na Zagrebačkom univerzitetu. Već prvih dana izašla je naredba, ispisana velikim slovima, da je Židovima prilaz na fakultet zabranjen. Trebalo je da tada obavim seciranje mozga na Anatomskom institutu, jer mi bez toga ne bi priznali drugu godinu studija. Krajem travnja javili su mi neke kolege da je moje ime ispisano kada treba da izvršim tu dužnost. Unatoč zabrane, išao sam na fakultet, nitko od kolega nije ništa spomenuo. Obavio sam svoj posao u miru i također i sljedeći dan i tako završio sve zadatke za drugu godinu studija. Nisam tada shvatio koliko je to bilo opasno i šta mi se moglo dogoditi, ali ispalo je dobro.

Hapšenje, zatvor

Bio sam uhapšen 17. svibnja 1941 godine. Bilo je to svega pet i pol tjedana nakon ulaska njemačkih trupa u Zagreb i 11 dana nakon mog 20. rođendana. Agenti ustaške policije došli su noću u naš stan u Martićevoj ulici u Zagrebu, izvršili premetačinu u mojoj sobi, tražili kompromitirajući materijal, kojega nisu našli, i odveli me u zatvor u Petrinjskoj ulici.

Ćelija u koju su me ubacili bila je prenatrpana, smrad je bio strašan, osjećalo se pomanjkanje kisika. Bilo je pet drvenih kreveta u sobi, to jest bila je to ćelija za pet zatvorenika, a bilo nas je preko 30, jednog dana čak 40! Spavali smo na betonskom podu, stisnuti kao sardine. Novi zatvorenici su bili ubačeni u ćeliju a mnogi odvedeni neznano kuda. Jedne noći uz veliku galamu otvorili su željezna vrata svih ćelija. Na svakim vratima stajao je jedan redar. Prozivali su po imenima. Jedan od zatvorenika je znao šta to znači. Rekao nam je da ih vode na streljanje i da je taj popis sasvim bez sudske odluke, da služi samo za zabavu redara. Bilo ih je valjda desetak koje su odveli. Kad je prozivanje prestalo a sva železna vrata opet bila zatvorena, ostao sam pod užasnim pritiskom. Ali i sa osjećajem da ću sutra još živjeti i opet vidjeti svjetlo.

Jednog jutra čuo sam glasnu muziku sa radija. Netko je rekao da vode jednog zatvorenika na preslušavanje uz batinanje. I stvarno, nakon kratkog vremena, čuo sam vriskanje. U ćeliji je bio potpuni mir, nitko nije mogao da kaže ni jednu riječ.

Mene su preslušavali u jednoj sobi koja je izgledala kao kancelarija, sa agentom policije u civilu i sekretaricom, koja je tipkala. Agent mi

je rekao da sam uhapšen kao komunista i da sam pisao neprijateljske parole po zidovima kuća. Naravno, nijekao sam sve, ali sam potpisao protokol preslušavanja i bio odveden natrag u ćeliju.

Nakon devet dana boravka u zatvoru, bio sam otpremljen sa grupom zatvorenika u zatvorenom policijskom autu, tzv. „crnoj marici“, u logor Kerestinec.

U Kerestincu

U logoru mi je sve u prvi čas izgledalo kao ugodno iznenađenje, poslije ćelije u zatvoru. Zgrada je bila jedan stari dvorac iz 18. stoljeća, dosta dobro sačuvan. U početku smo bili smješteni po sobama tog starog dvorca, bilo nas je po petnaestak u sobi. Prostora je bilo dosta, spavali smo na slami. Bili smo zaključani, i tri puta na dan puštani u dvorište, gdje smo jeli i mogli da govorimo sa zatvorenicima iz drugih soba. U logoru su bile tri grupe zatvorenika: komunistički kolektiv, kako su se sami nazivali, onda oni koji su bili uhapšeni kao komunisti, ljevičari, ili šta drugo, a nisu bili primljeni u komunistički kolektiv, i grupa židovskih advokata iz Zagreba. Advokati su bili smješteni u jednoj dvorani kraj zgrade dvorca, koja je jednoć služila kao štala za konje. Nisam bio primljen u kolektiv komunista i tako sam ostao u drugoj grupi.

Posjeti su bili dozvoljeni svakog dana rano poslijepodne. Tako su došli moji roditelji, koji su mi donijeli hranu, a i moj dragi prijatelj Pavao Mayerhofer, koji mi je rekao da će svakog drugog dana dolaziti neko od mojih prijatelja. Na žalost, do toga nije došlo jer su svi židovski omladinci Zagreba bili odvedeni u radni logor tri dana nakon što sam ja stigao u Kerestinec. Odande su premješteni u logor Jadovno i nikada ih više nisam vidio. Poslije mjesec dana, naša mala grupa bila je odjeljena od ostalih, i premještena iz zgrade dvorca u jednu baraku, oko 200 metara od dvorca.

Predvečer 5. srpnja odveli su iz logora desetoricu vodećih komunista. Među njima i dvojicu iz naše grupe: prof. Zvonimira Richtmanna i Ivana Korskog. Tu desetoricu su istu večer streljali kao taoce, u znak osvete što je bio ubijen jedan redarstveni činovnik. Od desetorice ubijenih, šestorica su bili Židovi. Od tada su se prilike u logoru znatno pogoršale. Straža je bila pojačana, posjeti su bili zabranjeni i počeli su dani neizvjesnosti. Znali smo sada da smo držani kao taoći.

U noći 13 srpnja, probudio sam se zbog pucnjave. Stražar na vratima naše barake viknuo je da svi moramo ležati ili sjediti na podu. Ako se itko približi vratima, on će pucati bez upozorenja. Jedan iz naše grupe je rekao da vjerojatno streljaju sve u dvorcu i drugi je dodao da će doći k nama kad završe tamo. Čekali smo. Nakon nekog vremena, pucnjave je bilo manje, i zvuk je dopirao iz sve veće daljine i postepeno se sve umirilo.

Sutradan, u rano jutro, probudilo me je vikanje i naredba da svi izađemo iz barake i da se postavimo u red. Bio sam posljednji i dobio udarac u rebra. Izbrojali su nas. Čuo sam kako redar kaže ustaškom oficiru kraj njega: „Svi su tu“.

Dozvolili su nam da se slobodno krećemo ili u baraci ili u dvorištu. Nekolicina od naših su govorili sa stražarima i od njih čuli da je cijela grupa komunista iz dvorca pobjegla, nakon šta su ubili jednog stražara i glavnog zapovjednika logora i da su svi zatvorenici ubijeni ili uhapšeni. A za nas su rekli da ćemo biti premješteni u druge logore. Bijeg komunista je bio potpuni neuspjeh – od 89 zatočenika koji su bježali samo 14 njih su preživjeli. Izgleda da je razlog neuspjeha bila izdaja u redovima komunista.

Prevoz u novi logor

Istog dana, 14 srpnja, oko podne, odveli su nas policijskim kolima u Zagreb, u dvorište policijske zgrade u Petrinjskoj ulici. Tamo sam vidio iz male udaljenosti moje roditelje, koji su mi vikali da će nas poslati u židovski logor. Mislio sam da je to za mene dobra vijest, jer mi se činilo da je bolje biti zatvoren kao Židov nego kao komunista. Kasno navečer odveli su nas na Velesajam, u Savskoj cesti, stavili u dvoranu i naredili da mirno sjedimo na podu u dva reda. Onda su ustaše počele sa sadističkim izgedima.

Sjedili smo na podu a ustaše su se kretali oko nas sa puškama koje su stalno punili. Prozvali su jednoga od nas i naredili mu da legne, na šta su ga prisilili udarcima kundakom u rebra. Jedan oficir mu je oštrim glasom zapovijedio da ustane i, opet, da legne. Na početku su te zapovjedi sljedile polagane, a onda sve brže i brže. Zatvorenik je pokušao izvršavati te naredbe dok je mogao, ali je uskoro počeo teturati, i izgubio svijest i pao. Na to je dobio udarce nogama i kundacima i ostao ležati, bez svijesti.

Zatim je drugi došao na red, i to se ponovilo još dva puta. Kasnije su prozvali jednoga, vikali da je bio sudac i da je njih, ustaše osuđivao. Dobio je jak udarac šakom u lice. Srušio se bez svijesti na pod. Ustaše se se kretali među nama i stalno vikali da se ne mičemo i da gledamo što oni rade. Jednoga od nas, veoma debelog, gurali su sa puškama i bajonetima i naredili da sasvim mirno sjedi. Bilo ih je možda sedmorica ili nešto više koji su prošli mučenja. Nakon toga su ustaše naglo izašli iz dvorane i mi smo mogli da spavamo na podu.

Sljedećeg jutra, 15. srpnja, ukrcali su nas u marvene vagone. Vlak je krenuo.

Bio je to teški i naporni put. Bili smo potpuno zatvoreni i stisnuti, bez ikakvih higijenskih uslova.

Dolazak u Gospić

Nakon nekoliko sati stigli smo na stanicu. Otvorili su vagone i izašli smo. Ispostavilo se da je to Gospić. Vidjeli smo da je naš vlak neobično dug. Iz ostalih vagona su počeli izlaziti ljudi, čitave obitelji, muškarci, žene i djeca. Ustaše su se drale da bi ubrzale izlazak. Bio je to za mene veliki udarac; do tada sam bio po zatvorima samo sa muškarcima, gdje se svaki mogao brinuti za sebe, a tada sam vidio cijele obitelji kako izlaze iz vagona, umorne i iscrpljene. Ne mogu zaboraviti tu sliku ispred marvenih vagona na željezničkoj stanici. Iz razgovora sa njima smo razumjeli da su oni svi iz Varaždina i da su cijele familije zajedno uhapšene i otpremljene. Imali su na sebi židovski znak. Mi smo im tumačili da u logorima taj znak ne treba nositi.

Kada je ta tužna povorka krenula prema gradu, vidio sam kako svi nose na leđima i rukama svoje namirnice, odjeću i posteljinu za sebe i za djecu. Mnogi su nosili u rukama malu djecu i veću, koja nije mogla da hoda od umora. Ostala mi je duboko u svijesti slika jednog mladog muškarca, niskog rasta, vrlo razvijenog. Nosio je na leđima ogromni paket, a kraj njega tri male curice i žena; i ona natovarena. Bio je to njihov imetak i sve šta se moglo nositi, da bi djeca imala na čemu da spavaju, da se pokriju po noći i da se oblače. Mi smo im pomagali kod nošenja koliko smo mogli.

Put je bio dug i naporan, vrućina je bila jaka. Na putu kroz grad, na cesti kojom smo prošli, stajali su stanovnici grada. Promatrali su naš transport i činili su mi se potpuno ravnodušni kao da gledaju jednu skoro normalnu scenu.

Došli smo do zatvorskog dvorišta i tamo zatekli veliki broj Srba. Na prozorima prvog i drugog kata stajale su ustaše sa puškama upere-
nim na nas. Tamo su nas izdjelili, Židove od Srba i mi smo nastavili put
u grad.

U dvorani kina

Stigli smo do jedne dvorane za koju se ispostavilo da je dvorana
kina. Bila je sasvim prazna, stolice su bile preklopljene i stavljene kraj
zida. Dočekao nas je ustaški oficir i rekao da, ako samo jedan pokuša
pobjeći, smjesta će streljati petoricu. Nakon tog pozdrava ustaše su nas
ostavile, a straže postavile kraj vratiju izvana.

Svi smo zauzeli mjesta na podu dvorane, Bili smo stisnuti; svaka
obitelj i svaka mala grupa ogradila je svoj prostor svojim stvarima. Či-
stoća je održavana koliko se moglo, unatoč teških i skučenih prilika.
Dozvolili su nam da u dvorištu izgradimo dvije latrine, posebno za žene
i posebno za muškarce. Isto tako uredili smo i prostore za pranje, tako-
đer odvojene.

Za prehranu smo se snalazili na različite načine. Varaždinci su
imali svog čovjeka, vrlo vještog i snalažljivog, koji je imao dozvolu da
kupuje u gradu hranu. Osim toga dobijali smo i pakete iz Varaždina i
Zagreba. Racionalno smo trošili nase rezerve, iz dana u dan.

Ostale su mi duboko u pamćenju ta disciplina i red koji je vladao u
dvorani i besprimjerno vladanje svih ljudi. Za tri tjedna što sam ih pro-
veo u toj kino dvorani, nisam čuo ozbiljniju svađu ili prepiranje.

Nastojali smo se organizirati koliko se moglo. Lječnici su uredili
neku vrst ambulante u jednom kutu, sa ličnim instrumentima koje je
svaki doneo sa sobom. Naročiti dojam učinila je na mene briga za dje-
cu. Oni su trebali da imaju neke vrsti zabave tokom dana i to je bilo or-
ganizirano kao dječji vrtić, gdje su se djeca okupljala. Igrala su se sa
igračkama koje su ponjela od kuće i zabavljala se, da bi što manje osje-
ćali te teške i deprimirajuće prilike.

Mogli smo izaći iz dvorane u grad pod stražom. Stražari su bili
obični mladi vojnici, prema govoru seljaci iz okoline Gospića. Dojmili
su se jako primitivno. Neki su sa nama kratko razgovarali i pozivali nas
da dodemo jesti u susjedne gostionice koje su pripadale njihovim rođa-
cima ili prijateljima. To je za njih bio dobar posao. I tom prilikom smo
se malo mogli kretati po ulicama grada.

Dok smo boravili u dvorani kina u Gospiću, ustaše su izvršile masovna ubojstva Srba i Židova u drugim logorima, u okolici grada. Tek kasnije prije odlaska iz Gospića, saznali smo o likvidaciji u tim logorima.

Gradski smetlari u Gospiću

Kad sam se jednog dana kretao po gradu izvan dvorane kina, ugledao sam grupu mojih prijatelja iz Zagreba. Pričali su mi da su bili u logoru na Jadovnu, sa svim ostalim omladincima iz Zagreba. Prilike su tamo bile užasne. Oko deset dana nakon njihovog dolaska u logor, stigao je tamo ustaški oficir Janko Mihajlović i prepoznao nekolicinu svojih židovskih znanaca i školskih drugova. Naredio je da se deseterica prebace u Gospić i da tamo rade na čišćenju ulica. To su većinom bili moji prijatelji i znanci.

Nekoliko dana nakon njihovog dolaska u Gospić, pušten je na slobodu jedan od njih (Saša Blivajs) intervencijom svog oca. Ostali su zatražili da im se popuni broj i da im se doda još nekoliko zatočenika iz njihove grupe, da bi ih tako doveli na lakši rad. Bilo je odobreno da im se priključi samo još jedan, ali to ne sa Jadovna. I tako su odlučili da zatraže mene iz logora u Gospiću. Moj prijatelj Viktor Rosenwasser došao je po mene u pratnji jednog ustaše. Tako sam bio priključen maloj grupi „gradskih smetlara“, kako smo se sami zvali. Tek mnogo vremena kasnije bilo mi je jasno da ustaše nisu odobrile priključak jednog zatvorenika iz Jadovna jer su ti zatočenici već početkom kolovoza svi bili ubijeni.

Posao je bio lagan. Bili smo slabo čuvani, mogli smo se sasvim slobodno kretati po gradu. Mogli smo lagano pobjeći, ali smo znali da će onda ubiti neke iz logora. Osim toga, nismo znali kuda se može pobjeći i gdje se sakriti.

Jednog dana, moglo je to biti na početku mog priključenja grupi smetlara, dok sam bio na poslu, vidio sam najedanput moje roditelje. Oni su došli u Gospić sa propusnicom ustaškog redarstva iz Zagreba, da mogu putovati u Sušak ili Split, to jest na okupirani talijanski teritorij. Dozvola za putovanje bila je i na moje ime. Očito je da je ustaška evidencija bila slaba, jer sam ja tada, kad je dozvola izdana, u srpnju 1941. godine već bio u logoru u Gospiću. Pokušali su me izvuci iz logora na osnovu te propusnice, ali su bili odbijeni. Ne znajući šta da rade, ostali

su u Gospiću, iznajmili sobu i kretali se po gradu slobodno. Vidali smo se često i razgovarali, ali samo na kratko vrijeme.

Mnogo toga sam tada vidio na ulicama Gospića i počeo shvatati kakove užasne zločine izvršavaju ustaše. Gledao sam kako tjeraju povorke Srba, zavezane za duge žičane lance po sredini, bose i u seljačkim dronjcima. Odvođeni su prema brdima Velebita i bilo je jasno da ih vode na likvidaciju. Sjećam se dobro jedne kolone Srba dok je prolazila kroz grad. Jedan je pjevao gromkim glasom poznatu četničku pjesmu „Spremite se, spremte četnici, silna će borba da bude.“

Jednog dana dok sam bio na radu, pristupio mi je jedan ustaški oficir i pozvao me da dođem sa njim, jer treba moj savjet. Odveo me u jednu sobu napunjenu servisima, kristalima i vazama. Bilo je jasno da su to ukradeni predmeti iz srpskih kuća. Htio je od mene da mu izaberem najskuplji i najfiniji servis, tanjure, šalice i čaše, jer se on ženi i hoće sve te stvari uzeti u svoj novi stan. Nije se ni najmanje stidio da prisvoji ukradene predmete.

Talijanski oficiri su se kretali po ulicama Gospića i u okolici grada, vidjeli su sve što se događa i nisu ništa poduzeli kako bi te ljude spasili od sigurne smrti.

Tragedija zagrebačkih židovskih omladinaca

Krajem svibnja 1941 godine uhapšeni su zagrebački omladinci, između 16 i 24 godine starosti. Rečeno im je da idu u radni logor. Bilo ih je 165 omladinaca iz Zagreba, osim malog broja koji ili zabunom nije bio evidentiran, ili je pravovremeno, prije hapšenja, uspio pobjeći iz Zagreba – ili je bio djete iz mješanog braka. Među njima su bili i brat moje žene Solomon Klugman, student medicine u 23. godini života, i mnogo mojih bliskih prijatelja, kolega, drugova iz škole i znanaca iz mladih dana. Došli su i po mene da me odvedu, ali ja sam već bio u logoru.

Ispočetka su bili u logoru Danica, kraj Koprivnice, i prisiljeni da rade na zakopavanju protutenkovskih rovova. Prilike u logoru su bile teške, rad je bio naporan, nadzor surov a hrana slaba. Unatoč toga, moral grupe je bio na zavidnoj visini, svaki tko je mogao pomagao je onima kojima je bilo teško.

Nakon mjesec i pol dana, prevedeni su u Gospić a odatle u logor Jadovno. Taj je logor bio u brdima, usred šume, udaljen od bilo kojeg

naseljenog mjesta. Tamo su prilike bile naročito teške. Spavalo se pod vedrim nebom, na zemlji, a kad je padala kiša, nije bilo dozvoljeno promjeniti odjeću. Rad je bio veoma naporan – do 12 sati na dan, praćen tučnjavom i kletvama od strane ustaške straže. Hrana je bila na granici gladi. Desetorica su bila odvojena i dovedena u Gospić. To su bili ti tzv. gradski smetlari sa kojima sam se sastao. Grupa tih židovskih omladinaca iz Zagreba, zajedno sa grupom Židova iz raznih krajeva Hrvatske i velikim brojem Srba, ubijeni su u Jadovnu početkom kolovoza te godine. Kako su izvršena ubojstva, nije poznato.

Omladinci koji su bili na radu u Gospiću odvedeni su kasnije u Jasenovac i svi ubijeni osim jednoga, Bože Švarca, koji je pobjegao iz logora u partizane i bio u borbi do kraja rata. Od uhapšenih 165 omladinaca, preživjeli su samo Božo Švarc i Saša Blivajs.

U listu „Novi omanut“ koje izdaje Zagrebačka židovska općina, odštampan je godine 1998. članak sa naslovom „Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu, u svibnju 1941. godine“. U tom članku je opisana njihova tragična sudbina i ispisan je popis imena svih koji su bili u toj grupi. Kad sam vidio imena mojih dragih prijatelja, zakleo sam se da ću učiniti nešto da se sačuva uspomena na te divne omladince. Poveo sam akciju da se postave ploče sa svim imenima. Danas stoji krasna ploča u Židovskoj općini u Zagrebu i ploča u muzeju „Ghetto Fighters House“, blizu Naharije, u Izraelu. Na pločama su imena svih nastradalih omladinaca.

U logoru na farmi

Sredinom kolovoza čuli smo da će Talijani preuzeti vojnu upravu u cijeloj okolini i da se ustaše imaju povući iz tog područja. Svi zatočnici iz dvorane kina bili su premješteni u taj novi logor. I mi „smetlari“ smo dobili naredbu da predemo u novi logor, ureden u jednoj napuštenoj farmi izvan grada,

Bilo je tamo mnogo više mjesta nego u kinu, a bilo je i više ljudi. Odnos ustaške straže bio je mnogo suroviji. Jednog dana predvečer, bili smo prisiljeni da stojimo na kiši. Bilo nas je u grupi 30–40 ljudi. Čim je kiša prestala, ustaše su nas ugurali u jednu sasvim malu sobu. Bili smo stisnuti, naslonjeni jedni uz druge, mokri i promrzli. Nije bilo moguće sjediti, jer za to nije bilo dosta mjesta. Stajali smo cijelu noć. Mokrili smo u hlače, jer nije bilo druge mogućnosti. Tek pred jutro ustaše su nas pustile iz sobe.

U to vrijeme u logor su dovedeni novi transporti iz raznih djelova Hrvatske, većinom cijele familije. Stigle su i grupe iz logora na otoku Pagu. Pričali su da su bili odjeljeni od žena i da ne znaju ništa o njima. Kasnije smo saznali da su žene i djeca bili ubijeni kratko nakon dolaska u taj logor. Čekali smo i da dođu zatočenici sa Jadovna, ali njih nije bilo.

U toj farmi-logoru bio sam nekoliko dana. Bili smo spremni za transport u unutrašnjost Hrvatske. Muškarci su bili prevedeni u Jasenovac a žene u Staru Gradišku. Talijani su vidjeli sve što se zbiva, ali se nisu umješali.

Spasavanje

Dana 20. kolovoza ujutro dobili smo nalog da krenemo pješice ka kolodvoru. Prolazili smo kroz polja na granicama grada. Oko nas je bila oboružana ustaška straža i tjerala nas da napredujemo. Bio je vrlo topli ljetni dan. Najednom sam vidio kako neki ljudi stavljaju svoje stvari, prtljagu, na seljačka kola. Požurio sam i stavio i moje lične stvari na ta kola. U tom času je kočijaš viknuo da više nema mjesta i da se pomaknemo. Počeo je voziti i kotač od kola mi je prešao preko lijeve noge. Osjetio sam jaku bol, onesvjestio se i došao k sebi tek kad su me prijatelji stavili na ta kola.

Vozili smo se prema kolodvoru. Na putu sam jaukao od bolova i počeo misliti da bi mi, možda, pomoglo ako bi i pretjerao sa vikanjem.

Stigli smo pred kolodvor. Vidio sam marvene vagone i ljude koje su ugurali u ta kola. Tada su dva ustaška oficira pristupila meni, skinuli me sa kola i stavili u svoj automobil. Bio sam uvjeren da me voze van grada na likvidaciju. Vožnja je bila kratka. Stali smo pred niskom kućom na kojoj je bilo napisano velikim slovima „Bolnica“.

Ustaše su me skinuli iz auta, odveli u kuću i stavili na krevet. Došao je liječnik koji je zatražio od ustaša da izađu iz sobe. Pitao me šta se desilo. Odgovorio sam mu da sam u židovskom logoru i da sam ranjen. Pregledao me je i rekao da nije ništa ozlijeđeno. Pozvao je ustaše koji su čekali iza vratiju i jasnim i oštrim glasom rekao da moram da ostanem u bolnici. Ustaše su otišle. Tko je bio taj liječnik koji me je tada spasio svojom upornošću i požrtvovanjem, nisam mogao saznati. Ali to što je učinio nisam nikada zaboravio.

Nakon nekoliko minuta ušao je u sobu mladi liječnik, kojega sam prepoznao. Znao sam ga sa univerze i iz srednje škole. Znao sam mu ime: Fulgozi. On me nije prepoznao, jer sam bio mladi od njega. Nije

odmah povjeravao tko sam, pa je ispitivao tko su bili moji profesori. Kad sam mu na sve odgovorio, rekao mi je da mi treba urediti krevet u bolnici i ostavio me. Nakon kratkog vremena, vratio se i izjavio da meni zapravo ne treba lječnička pomoć, da mogu da se izgubim, jer su ustaše otišle. Dao mi je malo pismo na receptu bolnice, gdje piše da sam kod njih na ambulatornom liječenju (to pismo imam do danas kod sebe).

Nisam znao što da radim, sve je išlo neobično brzo. Sjedio sam na hodniku bolnice, sam; nikoga nije bilo u blizini, Najedanput sam ugledao moje roditelje. Bili su na kolodvoru da vide transport i čuli da sam ranjen i tako došli u bolnicu. Odveli su me u grad u sobu koju su iznajmili. Tamo sam ležao pet dana jer još nisam mogao hodati, ali i radi toga da, ako netko dode, vidi da mi je noga povredena i da sam bolestan. Ljudi kod kojih smo stanovali sigurno su znali šta je sa mnom, odakle sam došao, ali me nisu izdali.

Transport je otišao sa svim zatvorenicima. Nemam podataka koliko se njih spasilo i preživjelo strahote u logorima. Vjerujem da je broj preživjelih bio mali; skoro svi koji su bili u tom transportu su stradali u logorima.

Nakon pet dana ustaša više nije bilo u gradu. Otac je pronašao jednog taksistu i dogovorio se da nas odvede do Crikvenice, koja je tada bila pred talijanskom granicom.

Ceste su bile potpuno prazne bez prometa, Najednom smo na putu vidjeli stojeći auto i kraj njega dva ustaška oficira. Zaustavili su nas i naredili šoferu da izade. Razumjeli smo da njihova kola imaju neki kvar. Šofer je to uspio popraviti za kratko vrijeme i mi smo nastavili naš put. Moja je majka bila blijeda kao papir.

U Italiji

Stigli smo do Crikvenice. Barkom smo se prebacili u Sušak a to je već bila Italija. Tamo smo se sastali sa mojom bakom, koja je došla iz Zagreba. Saznali smo da talijanska policija hapsi izbjeglice i vraća ih na hrvatski teritorij. Mi smo ipak uspjeli ostati kraj Sušaka preko dva mjeseca, bili uhapšeni, odsjedili dva dana u zatvoru, bili prebačeni preko granice i ponovno se uspjeli vratiti na Sušak.

Jednog dana, u kasno poslijepodne bio sam u gradu, i najednom opazio da me dvoje ljudi promatraju, govore među sobom i lagano se približavaju meni. Bilo mi je jasno da su to policijski agenti. Okrenuo

sam se i potrčao svom snagom. Trčali su za mnom. Stanovali smo uzbrdo, u gradu. Trčao sam koliko sam mogao, po stepenicama i uskim putevima. Nisu me stigli.

Krajem prosinca 1941. godine, pod vodstvom jednog vodiča, koji je za to dobio dobru plaću od nas, prešli smo staru granicu i stigli vlakom do Trsta. Put je bio veoma kompliciran; pošli smo barkom, stigli na drugu stranu granice, vozili se autobusima i vlakom i stigli. Tamo smo se prijavili na policiji, izjavili da smo izbjeglice i zatražili da nas zatvore. Primili su nas vrlo ljubezno i rekli da će nas smjestiti u neko selo, kao zatvorenike, tzv. „confino libero“, a mi sami možemo birati kuda hoćemo, Zatražili smo provinciju Asti, u Piemontu, jer smo znali da su tamo smješteni naši rodaci. Dali su nam kartu za putovanje i pismo gradonačelniku u selu Cocconato, blizu grada Asti.

U tom malom selu, nedaleko od grada Torino, bilo je oko šezdeset židovskih izbjeglica (12 familija). Bili smo slobodni, mogli smo se kretati po selu, ali za izlaz u grad Asti trebali smo dozvolu, koju smo dosta lagano dobili. Dobivali smo i malu novčanu pomoć. Stanovnici sela su bili veoma dragi i cijela situacija za vrijeme našeg boravka bila je ugodna.

U ljeti 1942 godine obolio sam od očne bolesti od koje sam već patio nekoliko puta prije (iridocyclitis) i bio poslat u bolnicu u grad Asti. Tamo sam ležao u glavnoj bolnici, i bio vrlo dobro liječen, sve na račun države.

Početkom ožujka 1943. godine, dobili smo pismo od gradonačelnika, u kojem nam javlja da ćemo biti premješteni u koncentracioni logor na jugu Italije, Ferramonti, u Calabriji. Familije koji su imali malu djecu ili starce mogli su ostati u Cocconatu.

Logor u koji smo došli službeno se zvao Campo di concentramento Ferramonte di Tarzia. Nalazio se na jednom vrlo slabo napućenom djelu, na samom jugu Italije, i nije bio sličan koncentracionim logorima koji su bili organizirani od Njemaca ili ustaša. Teren je bio ograđen žicom (ne bodljikavom). Svako je imao svoje mjesto za spavanje. Kretanje unutar logora je bilo sasvim slobodno po danu; navečer i po noći nije bilo dozvoljeno izaći iz baraka. Mnogo aktivnosti bilo je u logoru: škole za djecu, predavanja, koncerti, bogoslužbe, razne predstave a i aktivni politički rad. Hrana je bila slaba, ali nismo gladovali. Za tih šest mjeseci što sam tamo proveo (od ožujka do rujna 1943. godine), nitko nije umro od zlostavljanja ili gladi.

Početak rujna 1943. godine, engleska armija je prešla iz Sicilije na jug Italije. Uprava logora je odmah otvorila logorska vrata, skinuli žicu i mi smo mogli da izađemo iz logora u okolinu, u polja i šume, da se skrivamo ako bi njemačke trupe u povlačenju pokušale da uđu u logor i pobiju zatvorenike. Nakon nekoliko dana pojavili su se engleski vojnici i mi smo bili slobodni.

Ostao sam neko vrijeme u Bariju, uspio da se upišem na medicinski fakultet i bio primljen u treću godinu, položio sam tri ispita i prijavio se u partizane. Bio sam poslat u partizansku bolnicu u mjestu Grumo, kraj Barija, a kasnije radio u štabu baze u Bariju. Za to vrijeme sam opet obolio na očima i ležao u engleskoj vojnoj bolnici više od dva mjeseca.

Povratak kući i iseljenje u Izrael

Rat je svršio. Vratio sam se u Zagreb. Bilo je tužno i žalosno. Roditelji su ostali u Italiji a većine mojih najbližih prijatelja nije bilo. Hodao sam ulicama grada, gledao u prozore kuća, u kojima su stanovali moji drugovi. Drugi ljudi su sada bili u tim stanovima.

A najteži udarac uslijedio je kad su me neki poznanici vidjeli i uskliknuli: „I ti si se vratio; zapravo mnogo vas se vratilo!“ Kako je to bilo teško za čuti.

Nastavio sam studirati medicinu kao vojni student. Nakon godinu dana, upoznao sam svoju sadašnju ženu. Venčali smo se 1947. godine. Diplomirao sam 1948. i postao doktor medicine.

Moja žena Felicia (Licika) Sretna Klugmann pretrpjela je mnogo za vrijeme Holokausta. Imala je 16 godina kad su Njemci ušli u Zagreb. Otac je bio ubijen u Jasenovcu (Sigmund Klugmann, pukovnik u Jugoslavenskoj vojsci, magistar farmacije), brat je bio u grupi omladinaca u Jadovnu (Solomon Klugmann) a ona zajedno sa majkom, uhapšena 1943. godine i priključena transportu za Aušvic. Uspjela je pobjeći iz transporta prvog dana, iz dvorišta zatvora u Savskoj cesti, skrivala se nekoliko mjeseci u podrumu Židovske općine u Zagrebu a onda prešla u partizane u Moslavini i tamo bila do kraja rata. Majka joj je ubijena u Aušvicu.

Godine 1948. osnovana je država Izrael i bilo je moguće odseliti se u novu zemlju. Zatražili smo dozvolu za iseljenje ali sam bio odbijen kao vojni student. Teškom mukom, samo zahvaljujući predsjedniku Titu, nakon što je moja žena bila primljena kod njega u audijenciji i

razgovarala sa njegovim sekretarom, dobio sam dozvolu za iseljenje u Izrael, i to uglavnom zbog oka. Ali da bi mi odobrili demobilizaciju, morao sam platiti Jugoslavenskoj armiji ogromnu sumu novaca.

U Izraelu smo započeli novi život, i to najprije u Jeruzalemu, gdje nam se rodila kćerka Edna. Tamo sam radio kao liječnik na univerzitet-skoj klinici, sedam godina. Nakon toga smo se preselili u Haifu a kasnije u Nahariju, gdje sam bio šef odjeljenja za dječje bolesti, 26 godina.

Trudili smo se da zaboravimo šta smo prošli, djelomice svjesno a djelomice je to došlo vremenom. Ali, nikada nisam mogao zaboraviti ljetne mjesecе godine 1941. Često mi u snu dolaze likovi ljudi sa kojima sam bio zajedno u tim teškim prilikama – a kojih više nema. Nikada nisam zaboravio prijatelje iz mladosti, one sa kojima sam odrastao i koji su tragično poginuli u mladim danima.